

UDK: 930.85[497]»19«
Stručni rad

INTELIGENCIJA U JUŽNOSLAVENSKOM PROSTORU U 19. STOLJEĆU*

Srećko M. DŽAJA

Kao ideološki i politički pojam riječ *inteligencija* pojavila se polovicom 19. st, a riječ *intelektualac* u istom smislu koncem 19. st. Obje riječi sažimaju vjeru u snagu ljudskog uma na svim područjima života.

Upotrebi pojma *inteligencija* kao zbirne imenice utro je put filozof G. W. F. Hegel (1770–1831). U okviru svojih filozofskih nastojanja da izmiri um i stvarnost Hegel je označio srednji stalež, odnosno činovništvo kao *nosioca inteligencije* u pruskoj državi razuma.

Ipak ovaj pojam kao zbirna imenica nije ušao u upotrebu unutar njemačkog društva. Konzervativne snage, koje su u revolucionarnoj godini 1848. izišle kao pobjednik, povezale su s pojmom *inteligencija* neimaštinu i prevratnički duh, pa su u *inteligenciji* kao društvenom sloju (zbirna imenica) gledale »duhovni proleterijat« koji ugrožava društvo. Pa i današnja njemačka znanstvena terminologija opisuje socijalne, kulturne i političke procese radije pojmom *obrazovno građanstvo* (*Bildungsbürgertum*), negoli pojmom *inteligencija* – koji se primjenjuje na odgovarajuće društvene suvremene procese u tzv. trećem svijetu.

U slavenskom je svijetu upotreba ovoga pojma imala drukčiju sudbinu. Kod Poljaka i Slavena Habsburške Monarhije pojam je ušao u upotrebu u 40-im godinama 19. st.; kod Hrvata je sigurno upotrebljavan barem od 1851. g. U Rusiji i Bugarskoj pojam ulazi u sve širu upotrebu 60-ih godina 19. st. U Rusiji se ovaj pojam razvio u ideološko-politički borbeni pojam, koji je ruska kulturna elita upotrebljavala u međusobnim sociokulturnim razračunavanjima. Slavenofili, prije svega I. S. Aksakov (1823–1886), vodili su *kulturkampf* protiv evropeizirajuće, odnosno zapadnjački orijentirane inteligencije (*jevropestvujučaja intelligencija*), glorificirali ruske tradicije i time se ustvari profilirali kao *anti-inteligencija*. Osim svojih vlastitih prozapadnjaka slavenofili su podvrgli kritici i »nenarodne«, »kozmpolitske« evropeizirajuće tendencije među južnoslavenskim i balkanskim inteligencijama.

* Kritički aparat nalazi se u nešto opširnijoj njemačkoj varijanti ovoga teksta pod naslovom *Intelligentsia und Südosteuropäischer Raum*, u: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis*. Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života. Priredila Elisabeth von Erdmann-Pandžić. Bamberg 1988, pp. 132–173. Ova hrvatska varijanta teksta jest referat *Simpozija u povodu 100. obljetnice smrti Fra Antuna Kneževića*, održanog u Jajcu 20. i 21. listopada 1989. godine.

Kritiku kulture, ali ne više s izrazitim protuzapadnim akcentima, nastavili su ruski mistički i apokaliptički orijentirani intelektualci na prijelazu iz 19. u 20. st., Solovjev, Berdjajev i dr.

S pojavom mlade revolucionarne ruske inteligencije u 70-im godinama 19. st. pomiču se akcenti u ovoj kontroverzi sve više s kulturnih na socijalne teme. Među populistima, tzv. *narodniki*, koji prosvjetiteljski djeluju među običnim pučanstvom, »idu u narod«, na koncu pobjeđuju terorističke nad prosvjetiteljski orijentiranim snagama.

U 90-im godinama nastupa Vl. I. Lenjin (1870–1924) sa svojom tezom o klasnom karakteru inteligencije i pojmom *prave inteligencije* koja je revolucionarna i bori se za interese proleterijata. U 20. st. pojam inteligencija izgubio je u slavenskom svijetu svoje prvotno kontroverzno značenje i upotrebljava se za oznaku obrazovnih slojeva uopće, dakle jedna vrsta *Bildungsbürgertum*. Ali vratimo se 19. stoljeću.

Što se tiče socijalnog porijekla kako ruske, tako i drugih inteligencija u 19. st., ono je bilo vrlo raznoliko, što je izraženo i ruskim pojmom *raznočincy* (= pripadnici različitog staleža).

Pojava inteligencije stoji u uskoj korelaciji s duhovno-povijesnom i političkom dinamikom evropskih pokreta u 19. st., pa je izrazito sociološko promatranje ovoga fenomena prilično uzaludna stvar jer fenomen pripada daleko više historijsko-političkom negoli sociološkom području.

Politička uloga inteligencije još je više porasla u 20. st., ali sada sve više pod pojmom *intelektualci*, koji je izronio na koncu stoljeća u Francuskoj, u Dreyfusovoj aferi. Tada je tzv. *Manifeste des intellectuels* (u: *Aurore* od 14. januara 1898) politički podijelio tadašnju francusku kulturnu elitu, koja je bila brojčano prilično jaka i koncentrirana u Parizu, na tzv. *Dreyfusards* ili *intelektualce* i *Antidreyfusards* ili protu-*intelektualce*. Time je rođenje modernog intelektualca bilo dovršeno, ali će njegova uloga u političkim i socijalnim procesima dobivati sve veće značenje. U intelektualcu je moderni političar dobio konkurenta koji se, istina, ne može kompetentno pozivati na svoje birače, ali on svojom intelektualnom okretnošću postavlja pitanje političke istine i time diže javnost na noge. U političkoj praksi ovo postavljanje istine vodi u *disidentstvo* ili pak u polarizaciju na *intelektualce* i protu-*intelektualce*, već prema političkom karakteru jednog društva. U slučaju polarizacije možemo kao *intelektualce* označiti onaj dio inteligencije koji jedan postojeći poredak kritički promatra i kritizira, a kao protu-*intelektualce* one koji postojeći poredak brane i celebriraju s intelektualnim i kvaziintelektualnim argumentima.

U modernim društvima borba između moći i duha sve je zaoštrenija i intelektualci se u tim kontroverzama različito postavljaju i ponašaju.

Prijedemo li sada s pitanja u kojim okolnostima i kada se pojavio pojam *inteligencija* odnosno *intelektualac* na pitanje kada se sam fenomen začeo, onda moramo ići dalje u prošlost.

Prema francuskom historičaru Jacques Le Goff-u, koji je postao poznat sa svojom knjižicom *Intelektualci u srednjem vijeku* (Zagreb 1982; franc. original: *Les intellectuels au moyen âge*, Paris 1957), u evropskom se prostoru intelektualac pojavio u srednjem vijeku. Njegovo rađanje stoji u uskoj svezi s pojavom urbanizacije i širenju pismene kulture od 11. st. pa nadalje. Tada je dotadašnje razlikovanje na

pismene i nepismene (*litterati* i *illitterati*) ustupilo mjesto razlikovanju između pismenih (*litterati*) i intelektualaca.

Razvitkom školskog sistema i osnivanjem univerziteta intelektualac je dobio područje rada, odnosno unutar *universitas, consortium, scolares* i sl. nastupao je kao *magister, philosophus, doctor, professor* itd. Ono što ga je izdvajalo iz njegove okolice nije bio umni rad nasuprot manuelnom radu u smislu marksističkog razlikovanja – koje više priliči antici negoli srednjem vijeku –, nego njegov *intelektualni posupak*, njegova znanstvena i didaktička metoda. U socijalnom pogledu srednjovjekovna je inteligencija bila znatnim dijelom socijalno neintegrirana i živjela u siromaštvu i bohemiji.

U političkom pogledu inteligencija je intenzivirala duhovnu, političku i socijalnu dinamiku visokog i kasnog srednjeg vijeka; međusobno suprotstavljene stranke opskrbljivala je argumentima i time se ponašala *intelektualno-politički*.

Bacimo li sada pogled na južnoslavenski svijet, odnosno na jugoistočnu Evropu toga doba, zapaziti ćemo, da je ona i tada, kao i kasnije, bila evropska periferija, ali je sa Zapadom kulturno više kontaktirala negoli nakon osmanskog osvojenja. U svezi s temom inteligencija posebno su bili značajni kontakti u okviru heretičkih gibanja, te posjećivanje evropskih univerziteta.

S evropskim univerzitetom južnoslavenski svijet je došao u kontakt prvenstveno preko dominikanaca i franjevaca. Dominikanci i franjevci su se razmjerno brzo raširili u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni. Došli su u ove krajeve uz ostalo kao absolventi evropskih univerziteta i uspostavili kulturnu komunikaciju između ovoga prostora i evropskog univerziteta. Naši ljudi nisu išli samo na studij u zapadnu Evropu, nego oni nadareniji među njima osvajaju evropske sveučilišne katedre kao *magistri* i *doctores*.

Planove osnivanja univerziteta u Dubrovniku u 15. st. osujetilo je osmansko osvojenje dubrovačkog zaleđa.

Intelektualni život evropskog tipa pod osmanskom vlašću nije doduše iščezao, ali je bio bitno reduciran i osuđen na stagnaciju. Intelektualac pokorenog pučanstva živio je gotovo isključivo u samostanu. Nerijetko je apsolvirao studij na Zapadu, ali su njegovi kontakti s intelektualnom zapadnom sredinom nakon povratka u domovini bili otežani i smanjeni. Intelektualac ovoga vremena bio je osuđen na intelektualnu samoću, da živi kao »kaluđer [koji] ima mnogo nagomilanih energija i citata, koje inače nema kome da kaže«, kako to kaže naš Andrić na jednom mjestu u »Travničkoj hronici«. Ovaj intelektualac bio je svojim idejama okrenut prema prošlosti; u političkom pogledu bio je čuvar srednjovjekovnih kulturnih i političkih tradicija i nosilac nade pod tuđinskom vlašću.

U 19. st. duhovno-povijesna situacija u južnoslavenskom prostoru se znatno mijenja. Osmansko carstvo nalazi se u rasulu i pojačava se sve više prisutnost Habsburške Monarhije, te utjecaj Rusije na Balkanu. Prodiru i ideje prosvjetiteljstva kao i francuske revolucije. Izrasta nova kulturna elita koja će biti nosilac ovih ideja i koja dobiva ime *inteligencija*.

Tempo nastanka i brojčana snaga inteligencije bili su veći među južnim Slavenima pod habsburškom, negoli pod osmanskom dominacijom, uz ostalo jer je kategorija *nacionalitet* u habsburškom carstvu imala viši i moderniji politički rang negoli *milet* u osmanskom carstvu.

Što se tiče istraživanja fenomena inteligencije na južnoslavenskom prostoru, do sada je najpotpunije istražena bugarska inteligencija. Nakon niza monografija u kojima je načinjan problem definicije i periodizacije te istraživane pojedine grupe, slijedio je enciklopedijsko djelo pod naslovom:

Bălgarskata vāzroždenska inteligencija. Učitelji, svešćenici, monasi, visši duhovnici, hudožnici, lekari, aptekari, pisateli, izdateli, knižari, tārgovci, voenni ... Enciklopedija.

Rumjana Avramova i dr. Red. Nikola Genčev, Krasimira Daskalova. Sofija 1988.

Iz samog je naslova očito da se radi o inteligenciji u širem smislu jer je obrazovanje uzeto kao *differentia specifica*. Polazeći od tog kriterija, prema predgovoru (str. 5–15) koji je napisao Nikolaj Genčev, bugarska istraživanja znaju za svoja 104 intelektualca u razdoblju od 9–14. st. i 178 od 14. do konca 17. st., tj. prije preporoda. A u preporodnom razdoblju, čiji je početak datiran u 18. st. i koje je trajalo do 80-tih godina 19. st., bilo je ukupno oko 10.000 pripadnika bugarske inteligencije. Od toga su 7.394 ili 2/3 bili aktivni intelektualci. Istraživačkoj je grupi uspjelo za 2.321 ili 23,7% od njih prikupiti podatke. U zadnjoj fazi bugarskog preporoda pripadalo je, prema procjeni, oko 4,5% bugarskog pučanstva sloju inteligencije.

Studije koje su prethodile ovom enciklopedijskom leksikonu razlikuju tzv. *didaktičku generaciju* bugarske inteligencije do 1861. g. i *romantičku i revolucionarnu* poslije toga, koja je najvećim dijelom živjela u egzilu u Rumunjskoj. Među pripadnicima bugarske preporodne inteligencije bilo je situiranih intelektualaca, npr. liječnika i oficira, ali i socijalno neintegriranih, tzv. »lebdeće« inteligencije koja je živjela od novinarstva i pripremanja revolucije. Svoje obrazovanje sticala je bugarska inteligencija u Rusiji i po zapadnoj Evropi.

Izrazita utilitaristička kulturna i politička usmjerenost na oslobođenje domovine od tuđinske vlasti dinamizirala je intelektualno zajedništvo koje je počivalo na zajedničkom jeziku, porijeklu i obrazovanju. Ali nakon postizanja autonomije odlukom berlinskog kongresa 1878. romantično zajedništvo, kako je bilo i za očekivati, nije moglo više ostati monolitno, nego je počelo dobivati pukotine.

O susjednoj makedonskoj inteligenciji, koja se pojavila koncem 19. st., nemamo još tematskih istraživanja, ali je Njemica Jutta de Jong u svojoj dizertaciji pod naslovom *Der nationale Kern des makedonischen Problems. Ansätze und Grundlagen einer makedonischen Nationalbewegung (1890–1903)*, Frankfurt a.M. 1982 (=Europäische Hochschulschriften III/174), zahvatila i ovaj problem.

Ustanovila je da je inteligencija igrala glavnu ulogu u organizacijama VMRO (= Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija) i VMOK (= Vrhovni makedonoodrinski komitet). 80% članova ovih organizacija bilo je pismeno, 30% je pohađalo gimnaziju ili neku drugu srednju školu; 50% pohađalo je bugarske tzv. egzarhatske škole u Makedoniji, a 30% u Bugarskoj. Samo 10% pohađalo je grčke tzv. patrijaršijske škole. Pojedinci su se školovali u Srbiji, Rumunjskoj i Rusiji. Na visoke škole Makedonci su išli u Bugarsku, Rusiju, a od zapadnih zemalja u Švicarsku.

Polazeći od modela koji je razradio praški povjesničar Miroslav Hroch, da bi interpretirao i periodizirao kulturno i nacionalno buđenje malih evropskih naroda, de Jong svrstava Makedonce i njihovu inteligenciju među one narode koje je tuđinska vladavina socijalno reducirala i konfesionalno razbila te dugo zadržala u stanju bez visokog školstva na vlastitom jeziku.

Postavljena u žrvanj između Bugara, Grka i Srba, makedonska inteligencija nije mogla biti ideološki kompaktna. Zajedničku sponu tvorila je borba protiv osman-skog *ancien régime-a*, osmišljena kulturnim i političkim idealima prosvjetiteljske i revolucionarne Evrope 19. st.

Prva srpska moderna nacionalna inteligencija nastala je u prvoj polovici 19. st. među Srbima u Vojvodini i drugim dijelovima Habsburške Monarhije.

Pripadnici ove srpske prečanske inteligencije pružit će prvu kulturnu i birokratsku pomoć Srbiji nakon njezinog oslobođenja 1830. g. ispod direktne turske vladavine. Tada je srpsko društvo živjelo u usmenoj kulturi, jedva 0.50% pismeno. Među nepismenima se nalazio i sam knez Miloš Obrenović (knez 1815–1839. i 1858–1860).

Dolazak srpske inteligencije u Srbiju dočekalo je srpsko društvo s nepovjerenjem kao dolazak *Švaba* i *kulturtregera*. Započela je birokratizacija Srbije, a u očima jednog suvremenika Srbija se brzo pretvorila u »činovničku zemlju«. Paralelno je teklo i podizanje školstva, tako da je Srbija koncem 30-ih godina raspolagala ne samo pristojnim brojem osnovnih škola, nego i dvjema gimnazijama (u Beogradu i Kragujevcu) te jednim Licejom ili Velikom školom, iz koje će 1905. izrasti Beogradski Univerzitet.

Od god. 1839. Kneževina Srbija počinje slati svoje stipendiste na univerzitete i visoke škole u Rusiju, Njemačku, Francusku, Austriju i Italiju, te Švicarsku. Do 1848. g. oko 100 Srba iz Kneževine Srbije studiralo je u inozemstvu, a do 1859. njihov se broj popeo na preko 200.

Od tog vremena središte kulturnog i intelektualnog života Srba počinje se pomicati iz Vojvodine u Kneževinu, odnosno od 1882. u Kraljevinu Srbiju. Uloga inteligencije u političkim i socijalnim procesima Srba sve više raste. Ideje liberalizma, scijentizma, socijalizma i ruskog narodnjaštva miješaju se sa srpskim srednjovjekovnim tradicijama i daju dinamiku političkom stranačkom životu.

Na početku 20. st. kvantiteta i kvaliteta srpske inteligencije dosegla je razmjere koji su omogućili osnivanje vlastitog Univerziteta. Pojedini srpski zanastvenici kao npr. Jovan Cvijić (1865–1927) dosegli su u ovo vrijeme međunarodni ugled. Srpska diplomacija ovoga vremena dobivala je svoje obrazovanje pretežno u frankofonskim zemljama.

Pred I. svjetski rat srpska inteligencija žari nacionalnim optimizmom, a u tijeku rata 23 akademika i 73 univerzitetska profesora i docenta stavljaju se gotovo bez izuzetaka na raspolaganje srpskoj vladi i obavljaju značajne stručne i propagandne zadatke. Njihovo djelovanje obradila je Ljubinka Trgovčević u studiji *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslavenske države 1914–1920*, Beograd 1986.

Za pojam »naučnik« umjesto »intelektualac« autorica se odlučila, kako to sama objašnjava, »iz više razloga, a jedan od osnovnih je nedovoljna jasnoća ovoga termina; on je vremenom izgubio svoje osnovno značenje koje je podrazumijevalo čovjeka sa nezavisnim mišljenjem [...] pa se danas koristi kao sinonim za svakog obrazovanog čovjeka« (str. 15 bilj. 19).

Napomenimo na ovom mjestu, da se ovaj pragmatički pojam inteligencije kao oznaka za društvene slojeve sa sekundarnim i tercijarnim stupnjem obrazovanja ni danas ne upotrebljava u zapadnim zemljama, te da nije sretno rješenje ni upotreba naučnik, odnosno znanstvenik u kontekstu autoričine studije. Prihvatimo li naime da pojam naučnik/znanstvenik ne sadrži nikakvu političku konotaciju, jer

znanstvenik u svom znanstvenom radu metodički ne smije praviti razliku između prijatelja i neprijatelja, a intelektualac smije i on to redovito i čini, onda su srpski naučnici u I. svjetskom ratu prekoračili okvire svojih znanstvenih struka, nisu se više bavili smom naukom *sine ira et studio*, nego naprotiv angažirano, *cum ira et studio*, zauzimali su intelektualne pozicije u svijetu ideologije i politike, dakle ponašali se jednako kao i intelektualci u Dreyfusovoj aferi.

Nastajanje inteligencije u Hrvata odvijalo se u vrlo složenim socijalnim, političkim i duhovno-povijesnim uvjetima. Hrvatsko društvo nije nikada stajalo u cijelosti pod osmanskom vlašću, pa je sačuvalo za Zapad karakterističnu socijalnu piramidu u kojoj je plemstvo igralo značajnu političku ulogu sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije.

U vrijeme nastajanja moderne inteligencije pa sve do propasti Habsburške Monarhije stajale su hrvatske zemlje u procjepu između atagonističkih interesa Beča i Budimpešte. Osim toga stoljetna migracijska kretanja ispresjecala su demografsku kompaktnost hrvatskog pučanstva jakim srpsko-pravoslavnim grupama koje od Hrvata nisu rastavljale jezične barijere, nego različita konfesionalna pripadnost i drukčija vizija povijesti i društva.

I treće, kao inteligencija koja je ponikla u narodu s jakim katoličkim tradicijama, hrvatska je inteligencija bila konfrontirana s problemima odnosa Katoličke crkve i države, Crkve i modernog svijeta, Crkve i društva, odnosno s problemima liberalizma, političkog katolicizma, klerikalizma, antiklerikalizma i sl. – sve pitanja koja nisu postojala ili barem ne u tako oštroj formi među pravoslavnim narodima.

Posljedica takvog višestruko složenog položaja bila je politička, ideološka i duhovna polariziranost hrvatske moderne inteligencije.

U političkom pogledu, počevši od ilirskog pokreta pa do danas, hrvatska inteligencija bila je upadljivo razvijena na *intelektualce* ili kritičare i na protu-*intelektualce* ili branitelje postojećih političkih režima.

Na nacionalno-ideološkom planu hrvatska inteligencija stvorila je dvije ideologije, od kojih bismo jednu mogli označiti kao *otvorenu*, a drugu kao *zatvorenu*.

Otvorena ideologija jest jugoslavenstvo. Empirijsko ishodište jugoslavenstva jest svijest o duhovnoj slojevitosti južnoslavenskog prostora, odnosno pripadnosti južnoslavenskog pučanstva različitim crkvama odnosno konfesijama koje je – prema ideološkoj projekciji – u svojoj dalekoj prošlosti bilo jedinstveno. Podvojenost je prema toj viziji nastala kao negativna posljedica tuđinskih vladavina, pa je traba jednako kao i tuđinske vladavine kulturno i politički prevladati. Teorijsku podlogu za mogućnost toga prevladavanja čini zajednički jezik, odnosno zajednička jezična osnova koja *retrospektivno* ukazuje na zajedničko porijeklo, a *prospektivno* na potrebu i mogućnost izgradnje zajedničke kulturne i političke budućnosti.

U zadnjih 100 godina jugoslavenstvo je doživjelo različite eksperimente i interpretacije, ali su različiti koncepti jugoslavenstva još uvijek slabo istraženi.

Druga nacionalna ideologija hrvatske inteligencije, koja ima karakter zatvorenosti s obzirom na otvoreno jugoslavenstvo, jest velikohrvatstvo.

Teorijsko ishodište ove ideologije nije, kao kod jugoslavenstva, gotovo metafizička predodžba o jeziku kao privilegiranom boravištu narodne duše, nego Rousseauove ideje o *općoj volji* (*volonté générale*), *društvenom ugovoru* (*contrat social*) i *kulturi i civilizaciji* kao dekadenciji.

Dosadašnja historiografija ukazala je na utjecaj Jean Jacquesa Rousseaua (1712–1778) na tvorca velikohrvatske ideologije Antu Starčevića (1823–1896), ali su premalo ispitani rousseauovski elementi kod Starčevića, kao što su Starčevićeva sklonost ka apstinenciji od politike – kao osjećaj jednog »Hrvata bez domovine« vizavi Rousseaua kao »građanina bez domovine« ili hrvatska *državnost* kao *društveni ugovor Hrvata* s Habsburgovcima, koji je raskidiv, te Starčevićeva ogorčena kritika tuđinštine kao Rousseauova kritika kulture.

Umjesto toga, jednako Starčevićevi protivnici i sljedbenici svratili su svu pozornost njegovoj strastvenoj negaciji vlastite političke egzistencije Srba u Hrvatskoj i Starčeviću visoko emocionaliziranom antigermanstvu. Radikalna posljedica takve recepcije bilo je izvitoperenje ove ideologije na koncu konca u fašizam.

Pripadnost hrvatskog naroda katolicizmu stavila je hrvatsku modernu inteligenciju već u njezinu nastanku, tj. u fazi ilirskog pokreta, još pred jednu dilemu, dilemu liberalizma i ultramontanizma koja će na prijelazu iz 19. u 20. st. prerasti u dilemu između klerikalizma i antiklerikalizma. Inteligencija ilirističkog razdoblja regrutirala se najvećim dijelom iz sitnog plemstva i klera. Među klerom bile su jake liberalne tendencije sve do konca 19. st., kada je prevladao klerikalni pravac, a kao njegov antipod među hrvatskom svjetovnom inteligencijom razvio se snažni antiklerikalizam. Istraživanje tog poglavlja hrvatske intelektualne povijesti ostalo je do danas gotovo nenačeto, iako je ono od izuzetne važnosti. Važnost leži u tome što je hrvatska Moderna, odnosno hrvatska moderna kultura nastala u sjeni sukoba između političkog klerikalizma i antiklerikalizma koji još uvijek baca duboke sjene i ometa komunikaciju među hrvatskim inetelektualcima kao diskurs među slobodnim ljudima.

Na početku 20. st. među hrvatskom inteligencijom dogodio se duhovni lom koji je Miroslav Krleža (1893–1981) doživio kao mali ministrant i u svom »Djetinjstvu u Agramu« opisao kao »pad svetinja«, pri čemu je Darwinov evolucionizam, odnosno scijentizam među redovima hrvatske inteligencije odnio brzu pobjedu nad hrvatskim baroknim katolicizmom. Nastao je duhovni rascjep o kojemu se počinje razmišljati tek pri koncu ovoga stoljeća.

Napokon smo stigli do naše Bosne i Hercegovine.

Bosansko-hercegovački, kulturno i duhovno pluralistički prostor predstavljao je sve do I. svjetskog rata poligon kojemu su susjedna hrvatska i još više srpska inteligencija nastojale udariti pečat svoje nacionalne ideologije, odnosno ideologija. Sve do austro-ugarske okupacije 1878. nije moglo doći do jače rezonancije iz više objektivnih razloga. Na srpskoj strani bilo je odjeka među pojedinim učiteljima, trgovcima i svećenicima. U intelektualnoj pobuni najradikalniji je bio Vaso Pelagić (1838–1899), »lebdeći intelektualac«, koji je u veoma brzom tempu prešao put od arhimandrita do socijaliste i ateiste.

Na hrvatskoj strani uključili su se u nove intelektualne i ideološke procese franjevci »ilirici« na čelu s Ivanom Franjom Jukićem (1818–1857), te također franjevac Antun Knežević (1834–1889) koji nije bio pravi »ilirac«, nego je izgradio vlastitu intelektualnu i političku poziciju, o kojoj je riječ u drugim referatima.

Nakon austro-ugarske okupacije 1878. proći će još dva desetljeća da bi se formirao nešto širi sloj domaće bosansko-hercegovačke inteligencije u sve tri konfesionalne grupacije. Ova će inteligencija u desetljeću pred I. svjetski rat unositi sve veću dinamiku u kulturne, ideološke i političke procese ne samo unutar bosansko-hercegovačkog društva, nego i u cijelom južnoslavenskom prostoru.

Dosadašnji historiografski interes bio je pretežno okrenut prema Mladoj Bosni, dakle zadnjem – onom revolucionarnom stadiju ove intelektualne povijesti u kojoj su se prije toga formirali liberali, nacionalisti i socijalisti, te klerikalci i antiklerikalci.

Sustavno istraživanje ovoga kompleksa, koji stoji na početku naše intelektualne i ideološke povijesti 20. st., jedva je načeto. Kao zaključnu misao istaknimo da su u pitanju prije svega ideologije koje su se, kao i ideologije uopće, više ili manje ponašale netolerantno i nekomunikativno prema drugom mišljenju. Svaka je nastojala cjelokupnom društvu i cjelokupnom kolektivnom pamćenju nametnuti isključivo svoje pojmove i predodžbe, i to u jednom društvu s pluralističkim nasljeđem čiju je budućnost moguće graditi samo u duhu tolerancije i komunikacije.